

17. Словник української мови: в 11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970-1980.

18. Словотвір сучасної української літературної мови / за ред. М.А. Жовтобрюха. – К.: Наук. думка, 1979. – 406 с.

УДК 811.161.2'373.7

ПРО ДИНАМІКУ СТІЙКИХ СЛОВОСПОЛУК ЗІ СФЕРИ РИБАЛЬСТВА

Міняйло Р.В., к. філол. н., доцент

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

У статті подано виявлені основні образи рибальського промыслу й доведено, що на динаміку утворених на їхній основі стійких словосполук впливають персоніфікація образів, а також багатозначність дієслівних і подекуди ономапопечніть іменникових складників.

Ключові слова: рибальська фразеологія, образ, символ, концепт, внутрішня форма, семантичні зрушення, структурні зміни.

Міняйло Р.В. О ДИНАМИКЕ УСТОЙЧИВЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ ИЗ СФЕРЫ РЫБОЛОВСТВА / Восточноукраинский национальный университет имени Владимира Даля, Украина.

В статье автор представил выявленные им основные образы рыболовецкого промысла и доказал, что на динамику образованных на их основе устойчивых словосочетаний воздействуют персонификация образов, а также полисемия компонентов-глаголов и изредка ономапопечность компонентов-существительных.

Ключевые слова: рыболовецкая фразеология, образ, символ, концепт, внутренняя форма, семантические сдвиги, структурные изменения.

Minyailo R.V. ABOUT THE DYNAMICS OF FISHING IDIOMS / Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, Ukraine.

The most important fishing trade images are presented in the article. It is proved, that the dynamics of idioms, based upon these images, is influenced by the images personification, verbal components polysemantics and sometimes by noun components onomatopoeia.

Key words: fishing phraseological units, image, concept, symbol, inner shape, semantic progress, structural changes.

Особливе місце у фразеологічному фонді української мови посідають стійкі вислови, зумовлені професійною сферою. А цілісні досліджування цих одиниць завжди будуть актуальними, бо ж особливостями переходу від значення вихідної системи (вільного словосполучення, речення тощо) до цілісного метафоричного значення цікавило не одне покоління мовознавців, починаючи з О.Потебні.

У нашій розвідці ми поставили за мету з'ясувати причини структурно-семантичних перетворень фразеологізмів (до яких включаємо й прислів'я з приказками) рибальської сфери, об'єднавши їх навколо найголовніших образів, на основі яких вони виникли. Джерельною базою стали різноманітні словники української мови (див. список у кінці статті), а також картотека автора.

Можливість видозміни аналізованих у розвідці стійких висловів ґрунтується на збереженні їхньої внутрішньої форми (ВФ). А для проблеми її встановлення важливим є положення О.Потебні, у якому він розрізняв прислів'я образні й безобразні. Л.Скрипник про мотивованість фразеологічних одиниць (ФО) писала, що "більшість із них є образними висловами, причому образний стрижень, на якому вони виникають, може відчуватися більш чи менш виразно" [5, с. 14]. У нашому дослідженні це стійкі вислови рибальської сфери, які можна образно вживати в інших життєвих ситуаціях. Тому важливо, як наголошував В.Ужченко, знати ту ситуацію, що спричинила образ, реконструювати вихідне вільне словосполучення з прямим значенням складників, які стають матеріальним вираженням ВФ фразеологізму [6, с. 53].

Наприклад, широковідому ФО *закидати / закинути вудку (вудочку)*, як справедливо зазначають словникарі, уживають як прямо, так і переносно (ВП, с. 319). Під час переносного вживання значенням ФО буде 'натяжками намагатися з'ясувати що-небудь, робити спробу домогтися чого-небудь, дістати що-небудь' (Ол91, с. 52). У деяких фразеологічних словниках укладачі вдаються до розкриття ВФ цієї фраземи: рибалка, закидаючи вудку, точно не знає, попадеться риба чи ні, і "закидає" доти, доки на неї не потрапить (Ужч98, с. 24).

Пряме й переносне вживання досліджуваних одиниць Л.Авксент'єв розглядав на матеріалі художньої літератури, пор. "до самого вечора *каламутили* баграми воду у Пслі" (О.Гончар) і "буде кому *воду каламутити*, – це такий, що не всидить і не влечить" (М.Стельмах) [1, с. 14]. В. Чабаненко відтворив

семантичну динаміку рибальських фразеологізмів нижньонадніпрянських говірок, пор. *в'тягти із жабряками* 'втягти з нутрощами, з усім, що є всередині' ("Як потяг удочку, так і витяг із жабряками, а рибину впустив у воду") і *вирвать із (з) жабряками* 'вирвати з залишками матеріалу основи, з корінням' ("Хлястик був ушитий добре, ну він як схватив, ідоляка, так і вирвав із набряками") (Чаб, с. 20–21).

Процес творення ФО на базі вільних словосполучень і різного роду речень, як указував М.Демський, є тривалим і протікає поетапно, під час якого дериваційна база зазнає низки змін: розрив з конкретною ситуацією, яку вона позначала, і поступове її переосмислення, унаслідок чого виникає значення фраземи. Науковець наводить приклад фраземізації з рибальського промислу: поки ті, що *лямою, лямкою* тягли човен, рибальські мережі, не почали виконування будь-якої важкої, виснажливої роботи називати *тягти лямку*, а вже від них цей вислів зі значенням 'виконувати важку, виснажливу роботу' перейшов до їхнього оточення й поступово став набуток усіх, хто говорить українською мовою. Дослідник висновок: коли нова ФО стає мовним фактом, тобто її починає використовувати з метою називання увесь мовний колектив, "зміст вільного словосполучення чи речення стає внутрішньою формою фраземи, тобто тим образом, який це значення мотивує" [2, с. 36–37].

В основі виникнення абсолютної більшості ФО лежить спостереження за навколишньою дійсністю. Чимала частина фразеологічного фонду української мови постала завдяки спостереженням саме за процесами рибальського ремесла й поведінкою об'єкта промислу – риб.

Серед рибальських фразеологізмів з погляду емоційного ставлення носіїв мови до конкретного уявлення переважають такі, "емоційність яких формується не в результаті емоційної оцінки самого уявлення або його ознак, а внаслідок оцінки предмета або явища, названого фразеологічною одиницею" [4, с. 124]. Наприклад, *урвалася вудка (гудка)* 'хто-небудь втратив можливість наживатися на чомусь, верховодити в чомусь' (Ужч98, с. 25), *попається в матню* 'опинитися в безвиході' (СлГр, II, с. 411), *ловити / зловити (піймати, спіймати, взяти і т. ін.) на гачок* 'намагатися ошукати, перехитрити, ввести в оману когось' (СФУМ, с. 351) тощо.

Далі подаємо найважливіші образи, безпосередньо пов'язані з професійною діяльністю рибалок, а відтак і дійсністю, із якої постає й розвивається українська фразеологія.

'Риба великого розміру'

Образ великої риби, яка перебуває передовсім на глибині, людська уява асоціює з кращим життям, передаючи це відомим прислів'ям *риба шукає, де глибше, а чоловік (людина) – де ліпше (краще)* 'говориться про того, хто вирішує змінити своє життя в надії на краще; інколи – для виправдання своїх дій, учинків' (Ол91, с. 144). Символ *глибока вода* може лежати в основі творення фразеологізмів інших семантичних груп, пор. ср.пол. *тихий як глубока вода* 'лагідний, добрий' (Добр, с. 43). Отже, *глибока вода* – це найперше лагідність, спокій, безпека, не така швидка, як на поверхні, течія. Розвиток образу великої риби на глибині бачимо в приказці *великій рибі в глибокій воді плавати*, синонімічною до якої є *більшому хистові більший простір* (ВП, с. 414). Разом із концептом *гак* концепт *велика риба* символізує сподівання: "*Закидає гак на велику рибу*" (Жайв, с. 128). Намагання ж *піймати велику рибу*, так само як змагатися в сучасному житті із впливовими людьми, пов'язують із програшем, невдачею, що збережено досвідом у стійких висловах *велика риба маленьку клює* [2, с. 43], *піймав карася з поросля* (жартують, як багато сподівався, а мало отримав) (Ном, с. 587–588). Вершиною еволюції семантики цих об'єднаних схожою ВФ стійких висловів на сьогодні можна вважати ФО *велика риба* зі значенням 'поважна особа, впливова людина', яку подає академічний "Словник фразеологізмів української мови" (2003) з покликанням на твори І.Франка (СФУМ, с. 597).

У південнокиївських говірках зафіксовано також прислів'я із затемненою ВФ *ловили, ловили, та й піймали сома* 'не пішла справа' (Сквира) (Ном, с. 119). Можна припустити, що семантична зміна відбулася через звукоподібність лексем *сом* і *сон*, що підтверджує румунізм *somn* (молдавською *сомн*) 'сон', пор. також *сом'як, сонм'як* 'сплюх', *сомнячий* 'сонний, заспаний' (ЕСУМ, V, с. 351). Ураховуючи існування в українській мові ФО *ловити [носом] окунів* 'дріммати, куняти, схиливши голову вниз', прогнозуємо наявність структурно-семантичної моделі (ССМ) 'дієслово, що позначає процес ловлення риби' + [носом] + 'іменник, подібний за звуковим складом до називання процесу засинання' = 'засинати'. На користь цієї моделі свідчить також наявність численних фразеологізмів зі складником *ловити*, якими позначають невправність у роботі або марнування часу: *витрішки ловити, тав ловити, зівак ловити* тощо (СФУМ, с. 350–351).

'Риба пливе проти течії'

У своїй праці "Про деякі символи в слов'янській народній поезії" О. Потебня серед основних назвав символ *бистра вода* [6, с. 63]. Його бачимо в структурі української приказки *і риба не пливе (не плине) проти бистої води* (ВП, с. 643). За М. Демським, якщо на базі прислів'я чи приказки утворено фразему, зміст прислів'я чи приказки стає ВФ цієї фраземи [2, с. 45]. Таку динаміку простежуємо у ФО *плити (пливти) проти течії, іти / піти проти течії* 'діяти самостійно, всупереч усталеним поглядам, зразкам і традиціям' (Ол91, с. 126, с. 71), сх.сл. (*стати*) *як окунь проти води* 'настійно, вперто, рішуче (про вчинки людини)' [Ужч, с. 231],

ср.пол. *став як окунь проти води* ‘упертість’ (Добр, с. 50), зх.пол. *окунем ставате* ‘рішуче заперечувати щось, протестувати’ (Корз, с. 175).

‘Риба в каламутній воді’

Серед важливих концептів мовної картини світу рибалок є також *мутна (каламутна) вода: ловити рибу (рибку) в каламутній воді* ‘мати вигоду з чого-небудь, користуючись з неясності обставин, чіхось труднощів’ (Ол91, с. 83), у *мутній воді риб[к]у ловити (вудити)* (ВП, с. 449). Дослідники дають декілька дуже схожих етимологій цієї ФО: 1) джерело – сюжет байки Езопа про рибалку, який ловив рибу так: із шумом каламутив воду навколо закинутих сіток, заганяючи до них засліплену й оглушену рибу; 2) прототипом вислову є давньогрецький зворот “ловити вугрів”, оснований на тому, що вугрів можна спіймати лише в мутній воді; 3) здавна всі рибалки серед інших способів ловили сітками в закаламученій воді, де риба не може уникнути небезпеки (СРФ, с. 509). В українських діалектах зберігаються безобразні стійкі сполуки (за О. Потебнею), які є звичайним називанням рибальської дії й в основі яких лежить цей образ: ср.пол. *колотити рибу* ‘спосіб ловити рибу, який полягає в тому, що воду на місці ловлення бовтають доти, доки в ній не задихнеться риба, яку потім виловлюють руками’ (Лис, с. 101), зх.сл. *колотити вуй¹н’іу* ‘каламутити воду, щоб було легше спіймати в’юнів, які стають “незрячими”’ (КА). Отже, можна припустити, що фразеологізми цього універсального образу просто вперше зафіксувала давньогрецька література, а в усному мовленні багатьох етносів вони функціювали й раніше, передаючи примітивний спосіб ловлення риби нашими пращурами.

‘Риба в чистій воді’

Припускаємо, що з цим образом пов’язані ФО *виводити / вивести на чисту воду* ‘викривати чію-небудь непорядність, підступність, нечесність і т. ін.’ (СФУМ, с. 66), *виводити / вивести на чисту (свіжсу) воду* кого і *виводити / вивести на сухеньке* кого ‘викривати кого-небудь у підступних, нечесних діях’ (Ол91, с. 21). На думку російських фразеологів, одна з можливих етимологій цього вислову сягає професійного мовлення рибалок, де *выводить на чистую воду* спершу означало, що удар виводить рибу на відкрити, “чисту” воду, щоби та не зійшла з гачка, заплутавшись у водоростях чи корчах (СРФ, с. 88). У мовленні кримських рибалок *зр’ач’а риба* – це така, яку важко вловити, бо море чисте і вона бачить рибалку (КА).

Тому, що переосмислений рибальський (як гадаємо) професійний вислів *виводити на чисту воду* став загальнонародною ФО з яскравою образністю, сприяв також концепт *вода* як міфологічна універсалія, першоелемент язичницької свідомості, коли чистоту в усіх її значеннях пов’язували з очищувальною силою води.

‘Слизьке риб’яче тіло’

Образ слизького тіла риби українська фразеологія використовує здавна. ВФ тут прозора: завдяки слизькому й мокрому тілу рибі часто вдається уникнути небезпеки, пор. *вислизнувся, як піскар з матні* ‘розумний, кмітливий’, *лин вилинає, а карася очистиць* ‘перевага панського життя над звичайним’ (Ном, с. 272, с. 99), ср.пол. *вислизнув як риба* ‘удача’ (Добр, с. 110). Спорідненими за ВФ є вислови, зафіксовані в сучасній говірковій фразеології: сх.сл. *удержати в руках рибу* ‘виконати складне доручення (завдання)’ (Ужч, с. 265), ср.пол. *слизький як риба* ‘хитрий, підступний’ (Добр, с. 68), сх.сл. *(слизький) як налим* ‘дуже непевний, хитрий’ [Ужч, с. 217]. Приклади доводять, що на основі цього образу фразеологічний фонд української мови поповнюють висловами, що відбивають досвід рибалок з подальшою персоніфікацією образу.

‘Риба задихається від нестачі кисню’

Спосіб ловити рибу під час так званої “придухи” докладно описано в матеріалах етнографічної експедиції 1934 року до Чорнобильського р-ну. У прип’ятських поліщуків “придуха” – спеціально підготовлена ополонка, до якої вставляли пастку-решето з “рукавом” (“мару”). Щоб подихати, риба лізла до такої ополонки й потрапляла в пастку. “Ранком приходили, обрубували кригу і дивилися: бувало, що повне решето в’юнів налізе; лізуть уверх головами по рукаву й падають на дно” [З, с. 463]. Дослідниця сучасних середньополіських народних порівнянь Г. Доброльожа зафіксувала вислів, що відбиває цю реалію рибальського промислу, але вже зі зрушенням у семантиці: *лізе як риба до продухи* ‘чванливий’ (Добр, с. 70). З огляду на це стає зрозумілою ВФ інших висловів, динаміка яких пов’язана з багатозначністю дієслівного складника, пор. *вертиця, як оюн в ополонці* ‘метушиться’ (Ном, с. 170), полт. *крутиться як цука в ополонці* ‘мечеться в безвиході’, *вертиться як в’юн в ополонці* ‘хитрує, викручується’ (ЮІ, с. 168, с. 34), ср.пол. *б’ється як риба в ополонці* ‘невдача’, ср.пол. *побивається як риба в ополонці* ‘плаче’ (Добр, с. 111, с. 145), *б’ється (крутиться) як риба в ополонці* ‘борсається у скрутній ситуації’, полт. *б’ється як риба (рибонька) об лід* ‘тс.’ (ЮІ, с. 126), ср.пол. *мовчить як риба під крижиною* ‘мовчить’ (Добр, с. 145). Наведені стійкі порівняння можна вписати в дві ССМ, що відрізняються відтінком значення: 1. ‘дієслово, що позначає хаотичний рух’ + як + ‘назва риби’ + в + ополонці (об + лід) = ‘метатися в безвиході’; 2. ‘дієслово, що позначає наполегливу поведінку’ + як + ‘назва риби’ + в + ополонці (об + лід) = ‘намагатися вийти з безвихідного становища’. У літературній мові ФО *битися як риба об лід* уживають у двох значеннях: ‘переборювати нестатки, злидні і т. ін.’ і ‘робити що-небудь складне, непосильне, тяжке’ (СФУМ, с. 31).

Реалію, що деякі риби (окунь, судак тощо) надзвичайно чутливі до кисневого режиму, від чого стають малорухомими, у сучасних українських говірках представляють також фраземи: сх.сл. *окунь заморожений* 'нерухомий, неповороткий' (Ужч, с. 231), ср.пол. *очи як у мороженого судака* 'байдужий' (Добр, с. 44).

'Споживання риби'

Стійкий вислів *дешева рибка – погана юшка* можна вважати фразеологічним варіантом, що належить до ССМ 'прикметник, що позначає гіршу якість' + 'назва продукту' = 'несмачна страва', пор. *деше́ве м'ясо – поганий борщ* (Ол, с. 52). Концепт *риба* як продукт споживання, який на більшості українських теренів не сприймали за серйозну їжу, відбито також у прислів'ях *риба не хліб, ситий не будеш* і *рибка без хліба бридка* (ВП, с. 844), пор. також бойк. *мен'і вс'о р'іба* 'мені все одно', 'байдуже' (Ониш, II, с. 172). Проте під час голодування риба є рятівним харчем: *на безриб'ї (на безвідді) і рак риба* 'за відсутністю кого-небудь, чого-небудь кращого, годиться й той, що є (те, що є)' (Ол91, с. 89), *сьорбайте, хлопці, юшку, а риба насподі* (ВП, с. 614). Щоб додати рибній страві смаку, рибалки мають професійні секрети: напр., крим. *п'їана р'іба* означає 'юшка' (мотивація: до юшки рибалки, як правило, додають горілки) (КА).

Визнання смакових якостей риби залежить також від її породи, пор. *добре діло карасі: не поіси, так продаси* 'задоволення від того, що все іде до ладу'; *нема над рибу лину, м'ясо свинину, ягоду сливину, а дівку Марину; дешевої риби юха дешева; дешева юшка надвір виливають, а дорогу поїдають; дешева рибка – юшка вон; дорога рибка – добра й юшка* (Ном, с. 341, с. 342, с. 467).

Отже, проаналізувавши стійкі вислови, що постали на основі цього образу, доходимо висновку, що найбільш виразними в них є протиставні концепти *дешева* і *дорога* [риба, юшка].

'Невмілі дії під час рибальства'

Професійна невправність рибалки відбилася в приказці *не хапайся поперед невода рибу ловити* (ВП, с. 355) і фразеологізмові *ловити рибу перед саком* [2, с. 39]. Припускаємо, що ВФ тут така: недосвідчений рибалка відлякує рибу, яка прямує в пастку, замість того, щоб, навпаки, загнати її туди (а роблять це правильно тоді, коли загоничі женуть рибу в пастку, поступово звужуючи півколо). Очевидно, наведені вище одиниці стали дериваційною базою для ФО *ні (ані) до сака, ні (ані) до бовта* 'ні до чого не здатний' (СФУМ, с. 628).

'Ходити до об'єкта (місця) рибальського промислу'

ВФ цього образу простежуємо діахронно й синхронно в рибальських висловах, які можна вкласти в дві ССМ:

1. 'дієслово, що позначає періодичне пересування куди-небудь із певною метою' + 'іменник із прийменником, що позначають родову чи видову назву об'єкта професії' = 'займатися промислом': загальнопромисловий староукраїнський вислів *въ добытки ити (ходити)* 'йти (ходити) на полювання, рибальство' (СУМ XVI, VIII, с. 69) в рибальській галузі конкретизують стійкими сполуками: сх.сл. *ходити на р'ібу* 'займатися рибальством', *іти на р'ібу* 'прямувати на місце промислу' (КА), бук. *ходитьи на лап'авку* 'займатися ловленням риби руками': "Вчара з дідом ходили на лапавку і наловили силу риби" (Гуйв, с. 252), ср.пол. *в рибу бродить*, пор.: "З щастям по гриби ходить, з щастям в рибу бродить, а без щастя ні вон, а ні за поріг" (Житомирщина) (Ном, с. 112); у "Російсько-українському словникові сталих виразів" І. Виргана та М. Пилинської розмовним висловам *іти на рибу* та *іти по рибу* (їх подано з ремаркою *іноді*) відповідають книжні *іти рибалити (ловити рибу)*, *іти на риболовлю*; *іти рибалити (на риболовлю)* (ВП, с. 771, с. 672);

2. 'іменник, що позначає абстрактне відпроцесуальне явище' + 'прикметник, що позначає родову чи видову назву, пов'язану з промислом' = 'право на промисел': староукр. *рыбные входы (уходы)* 'право користуватися водами для ловлення риби' (СУМ XVI, V, с. 75).

'Рибу зачепили за зябра'

Стійкі вислови, що постали на основі цього образу, цілком зрозумілі. Прозорість ВФ тут підтримано лексею *зябри*, яка актуалізує концепт *риба* та пов'язану з ним ситуацію: *брати / взяти за зябра (за жабри)* 'притискати кого-небудь, обмежувати в діях' (СФУМ, с. 40), *брати / узяти за (під) зябра* кого 'робити на кого-небудь тиск, примушувати кого-небудь виконати, зробити щось' (Ол91, с. 16), *не до жартів рибі, коли її під жабри гаком зачепили* (= *не до поросят свині, як свиня в огні*) (ВП, с. 218). Схожими за ВФ будуть також фразеологізми *взяти на крюка, ловити / зловити (піймати, спіймати, взяти і т. ін.) на гачок* кого 'намагатися ошукати, перехитрити, ввести в оману когось' (СФУМ, с. 351). Як бачимо, відсутність ключового складника *зябри* в складі ФО призводить до певних семантичних зрушень.

'Щойно спіймана риба'

Цей образ щільно пов'язаний із попереднім і цікавий тим, що його, як у прикладі з образом слизького риб'ячого тіла, людина так само уособлює, пор. *зловити на гачок* кого 'ошукати, перехитрити, ввести в оману когось' (СФУМ, с. 351), *піймати (спіймати, уловити) на гачок (на гачка)* кого 'тс.' (ВП, с. 830) і *упійматися на гачок* чий 'дати себе ошукати, обдурити (перев. довірливо ставлячись до кого-, чого-небудь)' (СФУМ,

с. 353), (іноді) *гачка* чийого (*гачок* чий) *проковтнути* 'тс.' (ВП, с. 830), *піддаватися на вудку* 'тс.' (Ужч, с. 29), *попається (спіймається) на вудку (на вудочку)* 'тс.' (Ол, с. 150). Помітно, що в цих фраземах ВФ підтримують синонімічні складники *гачок* і *вудка* (складник *збра* відсутній).

'Риба потрапила в пастку'

Стійкі народні порівняння, що постали з цього образу, уписуємо в такі ССМ, у межах яких можуть відбуватися семантичні зрушення:

1. 'дієслово, що позначає вчинену необдуману дію' + як + 'назва риби' + у (в) + 'назва рибальського приладу' = 'потрапити у безвихідь': *заплутавсь як атеринка в ятір, попав як в'юн у вершу* (ЮІ, с. 10, с. 34), ср.пол. *заплутався як рибка в сітці* (Добр, с. 114), сх.сл. *попаў як рибка ў йат ір* (КА);

2. 'дієслово, що позначає здобуток' + як + 'назва риби' + у (в) + 'назва рибальського приладу' = 'бути удачливим, щасливим': ср.пол. *зловив як рибу в сак* 'удача' (Добр, с. 110), *як рибу в сак половив* 'про задоволену, щасливу людину' (ЮІ, с. 127), пор. семантично трансформоване *ззімав як рибу в сак* кого 'підступно, силою захопив, спіймав' (Львівщина) (ЮІ, с. 127);

3. 'дієслово, що позначає рух до обмеженого простору' + як + 'назва риби' + у (в) + 'назва рибальського приладу' = 'учиняти необачно': (*сунути*, *лізти* і т. ін.) *як (мов, ніби і т. ін.) карась у вершу* 'необачно, необережно' (СФУМ, с. 287), пор. із фразеологізмом, що семантично вийшов за межі моделі: сх.сл. (*вмішатися*) *як сом у вершу* 'настирно, нахабно, неетично' [Ужч, с. 292];

4. 'дієслово, що позначає хаотичний рух' + як + 'назва риби' + у (в) + 'назва рибальського приладу' = 'борсатися в скрутному становищі': пор. відтінки значень у середньополіських стійких порівняннях *крутиться як риба у верші* 'метушливий, жвавий' і *б'ється як рибонька в сітях* 'невдача' (Добр, с. 54, с. 111).

'Риби різної породи'

Цей образ є відбитком спостереження рибалок за природним протистоянням риб і породив численні стійкі вислови з різноманітною семантикою: сх.сл. (*жити*) *як карась із щукою* 'постійно сварячись' (Ужч, с. 148); *щука хитра – не з'їсть йорша з хвоста* 'хитрощі' (Жайв, с. 617–618), *ой ти щука бистра, бери окуня з хвоста!* 'нестрашно' – пор.: "*Окунець-молодець, повернись передом – поговоримо з тобою!*" – "*Коли ти щука бистра, поговоримо з хвоста*" (Ном, с. 213, с. 629); *на те щука в морі, щоб карась не дрімав* 'треба думати, бути уважним' (Ном, с. 277).

'Рибалка з вудкою схилився над водою'

Образ рибалки, який, спостерігаючи за часто нерухомим поплавцем і гладким дзеркалом води, може потроху засинати, породив ФО *носом вудити рибу, окунів ловити* (Ол, с. 91), *ловити [носом] окунів (окуні, окунці)* 'дрімати, куняти, схиливши голову вниз' (СФУМ, с. 352). Лексема *окунь* у складі одного з варіантів фраземи є поєднанням ономапопеїчного перенесення (розм. *куняти* 'перебувати в напівсонному стані') і постійно актуалізованого образу схиленого над водою рибалки, який може ловити зокрема окунів.

'Вхідний отвір верші'

Широко відкритий рот у людському уявленні зокрема є подібним до отвору рибальського приладу, пор. цн.сл. *рот як верша* в кого 'про галасливу, крикливу людину' (ЮІ, с. 128). Через метафоризацію (порівняння стає "прихованим") і метонімізацію (об'єкт → дія об'єкта) цей стійкий вислів стає дериваційною базою для ФО зі значенням 'голосно кричати, лаятися': пд.-сх.полт. *вершу розкрити* (Сиз, с. 16), цн.сл. *роззявив рот як вершу* 'розкричався, репетує' (ЮІ, с. 128), сх.сл. *одзяптити (одцибенити) вершу* (Ужч, с. 58), ср.пол. *роздявив рота як вершу* (Добр, с. 143). Яскрава образність порівняння спричинила появу й інших фразеологізмів, як-от *заткнути вершу* кому 'змусити когось замовчати', пор. *затика́ти / заткнути рота* (*рот, горло, горлянку, пельку, па́цу, паще́ку, ве́ршу*) кому (Ол, с. 71).

Отже, на структурно-семантичну динаміку стійких висловів зі сфери рибальства, основою яких є спільний образ, впливають такі чинники: здатність людини до уособлення, що змінює суб'єктно-об'єктні відношення складників фразеологізму й може спричинити виникнення протилежного значення; багатозначність дієслівного складника мотивує розвиток багатозначності самої фраземи з подальшим розвитком кожного вивідного значення аж до повної його незалежності; ономапопеїчність іменникового складника може призвести до серйозних семантичних зрушень і навіть розвинути протилежне значення фразеологізму.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ:

бойк. – бойківське, бук. – буковинське, зх.пол. – західнополіське, зх.сл. – західнословобожанське, КА – картотека автора, крим. – кримське, пд.-сх.полт. – південно-східнополтавське, полт. – полтавське, ср.пол. – середньополіське, староукр. – українська мова ранньосередньоукраїнського й

середньоукраїнського періодів (за Ю. Шевельовим), сх.под. – східноподільське, сх.поліс. – східнополіське, сх.сл. – східнослобожанське, цн.сл. – центральнослобожанське.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ВП** Російсько-український словник сталих виразів / [уклад. І.О. Вирган, М.М. Пилинська; за ред. М.Ф. Наконечного]. – Харків: Прапор, 2000. – 864 с.
- Гуйв** Словник буковинських говірок / [за заг. ред. Н.В. Гуйванюк]. – Чернівці: Рута, 2005. – 688 с.
- Добр** Добролюба Г. Красне слово – як золотий ключ: постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій / Г.Добролюба. – Житомир: Волинь, 2003. – 160 с.
- ЕСУМ** Етимологічний словник української мови: у 7 т. / [гол. ред. О.С. Мельничук]. – К.: Наук. думка, 1982–2006. – Т. 1-5.
- Жайв** Жайворонюк В. Знаки української етнокультури: [словник-довідник] / В. Жайворонюк. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
- Корз** Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок / М. М. Корзонюк // Українська діалектна лексика: [зб. наук. праць / редкол.: І. Г. Матвійєв та ін.]. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 62–267.
- Лис** Лисенко П.С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К.: Наук. думка, 1974. – 260 с.
- Ном** Українські приказки, прислів'я і таке інше / [уклад. М. Номис]. – К.: Либідь, 1993. – 768 с. (“Літературні пам'ятки України”).
- Ол** Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник / [уклад. І.С. Олійник, М.М. Сидоренко]. – [2-ге вид., перероб. і доп.]. – К.: Рад. школа, 1978. – 447 с.
- Ол91** Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник / [уклад. І.С. Олійник, М.М. Сидоренко]. – К.: Рад. школа, 1991. – 400 с.
- Сиз** Сизько А.Т. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини / А.Т. Сизько. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1990. – 100 с.
- СлГр** Словарь української мови. Зібрала редакція журналу “Кіевская Старина”: у 4 т. / [упоряд. з дод. власн. матеріалу Борис Грінченко]. – Надрук. з вид. 1907–1909 рр. фотомеханіч. способом. – К.: Наук. думка, 1996–1997. – Т. 1–4.
- СлXVI** Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: у 28-ми вип. / [відп. ред. Д. Гринчишин]. – Л., 1994–2006. – Вип. 1–13.
- СРФ** Бирих А.К. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник / А.К. Бирих, В.М. Мокиенко, Л.И. Степанова; [под ред. В.М. Мокиенко]. – Спб.: Фолио-Пресс, 1998. – 704 с.
- СФУМ** Словник фразеологізмів української мови / [уклад. В.М. Білоноженко та ін.]. – К.: Наук. думка, 2003. – 1104 с. – (Словники України).
- Ужч** Ужченко В.Д. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу / В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко. – [5-е вид., перероб. і доп.] – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 348 с.
- Ужч98** Ужченко В.Д. Фразеологічний словник української мови / В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко. – К.: Освіта, 1998. – 224 с.
- Чаб** Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини / В.Чабаненко. – Запоріжжя, 2001 – 201 с. – (Серія “Пам'ятки мовної культури Нижньої Наддніпрянщини”).
- ЮО** Юрченко О.С. Словник стійких народних порівнянь / О. С. Юрченко, А. О. Івченко. – Харків: Основа, 1993. – 176 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авксентьев Л.Г. Сучасна українська мова. Фразеологія: [посібн.] / Л.Г.Авксентьев. – Харків: Вища школа, 1983. – 137 с.
2. Демський М.Т. Українські фраземи й особливості їх творення / М.Т. Демський. – Львів-Краків-Париж: Просвіта, 1994. – 62 с. (Попул. енциклопедія “Просвіти”).
3. Из звіту етнографічної експедиції 1934 року. Передмова. – Ніна Заглада // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. ССXLII (Праці Секції етнографії і фольклористики). – Л.: ВК Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, 2001. – С. 443-498.
4. Пономарів О.Д. Стилїстика сучасної української мови: [підручн.] / О.Д. Пономарів. – [3-тє вид., перероб. і доп.]. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000. – 248 с.
5. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови / Л.Г. Скрипник. – К.: Наук. думка, 1973. – 280 с.
6. Ужченко В.Д. Фразеологія сучасної української мови: [посібн.] / В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 400 с.

УДК 81' 373.7: 81' 373.2

ДО ПИТАННЯ ПРО СТРИЖНЕВИЙ КОМПОНЕНТ ФРАЗЕОЛОГІЗМУ

Мороз О.А., к. філол. н., доцент

Мариупольський державний університет

У статті висвітлюється питання щодо особливості функціонування певного компонента фразеологізму як стрижневого. З'ясовуються особливі ознаки такого компонента, визначається його ключова роль у формуванні національно-фразеологічної картини світу.

Ключові слова: фразеологізм, стрижневий компонент фразеологізму, фразеологічний символ.

Мороз О. А. К ВОПРОСУ О ФУНКЦИОНИРОВАНИИ МАРКИРОВАННОГО КОМПОНЕНТА ФРАЗЕОЛОГИЗМА / Мариупольский государственный университет, Украина

В статье рассматриваются вопросы касательно функционирования определенного компонента фразеологизма в роли опорного. Определяются характерные особенности такого компонента, изучается его ключевая роль в формировании национально-фразеологической картины мира.

Ключевые слова: фразеологизм, маркированный компонент, фразеологический символ.

Moroz O. A. ISSUE OF A PROBLEM OF THE BASIC COMPONENTS OF THE PHRASEOLOGICAL UNITS / Mariupol State University, Ukraine

The article deals with the problems of using some components of the Phraseological Units as basis verbs. Special peculiarity of such components are defined, its main role in the national Phraseological Units are studied.

Key words: Phraseological Units, basis component, Phraseological symbol.

Сьогодні, в умовах розвитку мовознавства в XXI столітті, тема фразеології видається найбільш опрацьованою – і теоретично, і практично. З-поміж сформованих положень усе ж є такі, що потребують свого обґрунтування й уточнення у світлі нових лінгвістичних концепцій. До таких, зокрема, належить питання про виділення стрижневого, опорного слова в межах стійких одиниць, з'ясування національноутворювальної його ролі. Одним із перших на цій проблемі загострив увагу російський фразеолог В.П. Жуков, наголосивши на важливій ролі окремих слів у складі фразеологізмів. На цьому в різних аспектах зосереджували увагу й українські дослідники, а саме: Л.Г. Скрипник, Ф.П. Медведєв, Л.А. Авксентьев, В.М. Білоноженко, І.С. Гнатюк, В.М. Мокієнко, В.Д. Ужченко, А.О. Івченко, П.О. Редін та ін. Потужний розвиток етнолінгвістики й когнітивної лінгвістики зробив свої корективи, відтак розгляд питання про стрижневий компонент фразеології переноситься на концептуальну основу – дослідження В.В. Жайворонка, О.Левченко, О.Селіванової та інших. Таким чином, сьогодні існує нагальна потреба узагальнення й уточнення поняття “компонент фразеологізму”, виділення його прикметних ознак, відповідних сучасним аспектам лінгвістичних студій, адже на початку XXI століття спостерігається прагнення лінгвістів до цілісного всеєдиного знання про об'єкт, до синтезу різних наук [3, с. 5].

Мета статті – виявити особливості функціонування поняття “компонент фразеологізму” у сучасному мовознавстві в теоретичному та практичному вимірах. Для реалізації цієї мети пропонується виконання таких